

З ІСТОРІЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ ЗВУКОСИМВОЛІЗМУ

Йдеться про новий напрямок у лінгвістиці – вивчення фонетичної значущості елементів мови, існування якої експериментально доведене рядом досліджень останніх десятиліть.

Слідом за Ф.де Соссюром, сучасне мовознавство розглядає одну з найважливіших властивостей слова - його довільність як мовної одиниці. Позначаюче, за Ф.де Соссюром, немотивоване, тобто “довільне по відношенню до того даного, що позначається, з яким у нього немає в дійсності ніякого природнього зв’язку” [1:101]. Е.Бенвеніст підкреслював, що матеріальна форма слова-знака вибирається не за приписанням “елемента реального світу” [2:93].

Однак лінгвістичні дослідження 60-х – 80-х років правомірно, на наш погляд, ставлять під сумнів постулат про довільність матеріальної (звукової) форми слова по відношенню до того, що воно позначає. Ставиться питання про існування фонетичної семантики (звукосимволізму), змістовності звуків мови, з яких складається слово.

Як відомо, перші наївні спроби довести відприродність слова здійснювались ще давньогрецькою школою стоїків у формі так званої теорії “фюсей”: зв’язок матеріальної оболонки слова зі змістом пояснювався з точки зору наслідування звукам. На думку Платона (“Кратіл”), даний мовний колектив може обирати ім’я предмета, але при цьому свобода вибору обмежується властивостями предмета і властивостями звуків мови. “Швидкі” предмети позначаються іменами, які містять “швидкі” звуки, “тонкі” предмети – іменами, які містять “тонкі” звуки і т.д. Платону належать дуже точні спостереження (наразі підтверджені експериментально) про зв’язок певних звуків та понять. Звук **R** краще за все пристосований для передачі пориву та руху; **L** – для позначення чогось гладенького, з лоском; сполучення **gl** – для називання клейкого та липкого, **i** – вузького, **a** – великого, довге **e** – вічного [3:471-473].

В подальшій історії розвитку лінгвістики певний час отримали значне поширення теорії (“звуконаслідувальна”, “ономатопейчна”, “вигукова”, “трудова вигуків”), які прагнули виявити звукозображувальні витоки мови. Це раціональне зерно згаданих теорій вже забуте, оскільки його заглушив істотний недолік: ігнорувалося дуже важливе питання – про соціальну потребу в мові як засобі спілкування при трудових процесах. Роль праці у виникненні та розвитку мови переконливо встановлена Ф.Енгельсом. З іншого боку, слід врахувати, що у працях Енгельса визначаються соціальні умови появи мови, але питання про походження матеріалу мови, механізму утворення зв’язку звука зі змістом безпосередньо не розглядаються. Ці питання отримали розробку в дослідженнях російських, українських та зарубіжних учених.

У праці “Походження мови та її роль у формуванні мислення” О.Г.Спіркін приділяє велику увагу “вихідному матеріалу мови”, “механізму утворення зв’язку між звуками та образами”. Автор пише: “Успадковані від предків-тварин звуки і були основним матеріалом, або біологічною передумовою, формування звукового мовлення людини. Визнаючи генетичний зв’язок між людиною та тваринами, ми взагалі не можемо собі уявити інше джерело звукового матеріалу мови. Другим, додатковим джерелом виникнення звукового матеріалу для формування та подальшого розвитку мовлення були численні звуки інших тварин, а також звуки природи, що не могли не імітуватися первісними людьми, які володіли, ймовірно, взагалі більш високо розвинутими здібностями до наслідування, ніж це має місце у тварин, особливо у мавп. І нарешті, третім джерелом вже розвитку звукового матеріалу мовлення були всі можливі видозміни існуючих звуків” [4].

На питання “Чи була мова зображувальна у своїх витках?” А.М.Газов-Гінзберг дає позитивну відповідь, при цьому вирізняючи чотири можливі джерела первинного звукозображення:

1. Відтворення природних усних звуків, тобто звукових фізіологічних процесів, які створюються людським ротом і носом, а також афективних вигуків.
2. Наслідування звуків зовнішньої природи.
3. Озвучування початково беззвучних “наслідувальних жестів рота і носа”, які наслідують рух чи форму зовнішніх предметів.
4. “Лепетні дитячі” слова [5:3-4].

Противники теорії відприродності звукової форми слова, беручи за один з головних аргументів на користь довільності цієї форми, вказують на явно незначну кількість звуконаслідувальних слів у лексиці сучасних розвинених мов. Б.Мальберг, однак, ставить питання: чи завжди існувала така довільність? Адже при дослідженні історії багатьох слів лінгвістам вдається встановити звуконаслідувальний характер їх виникнення, хоча останній і не відчувається, на перший погляд, носіями мови в наші дні [6].

Звуконаслідувальні слова на ранніх етапах розвитку мови грали незрівнянно важливішу роль, ніж тепер. Зв’язок між позначаючим та тим, що позначає, був набагато тіснішим. Це помітно дотепер у так званих “примітивних” мовах, у дитячій мові, у номінаціях народної етимології та деяких видах спонтанної мовної номінації.

Проблему зв’язку значення зі звучанням і значення з предметом навколишньої дійсності не можна обмежити лише звуконаслідувальними словами. Ще М.В.Ломоносов в “Кратком руководстве к красноречию” відмічав, що часте повторення букви/звука **A** сприяє зображенню чудовості, великого простору, глибини та висоти; частіше **E, И, Ю** надає зображенню ніжності та ласкавості.

Лише в останній час почали серйозно вивчатися кольорозвукові та просторово-звукові образи Велемира Хлебнікова, поезія якого довго і незаслужено наділялась ярликами “заум”, “футуризм”, “тріюактво”, “голий експеримент”. “Для Хлебнікова зримий світ простору був застиглою музикою часу, скам’янілим звуком. Всі пошуки в галузі розширеної поетичної семантики звука йшли у Хлебнікова в одному напрямку: надати протягнутому в часі звуку максимальної просторової зображувальності. Звук у нього – це і просторово-зрима модель утворення світу, і спалах світла, і колір. Поет відчував себе певним особливо тонким приладом, який перетворює на звук всі обриси простору, і водночас перетворює незримі звуки на просторові образи” [7].

У лінгвістиці наявність мимовільного зв’язку між звучанням та значенням слова взагалі визначається поняттям звуко символізму. Символічними властивостями можуть володіти різноманітні предмети та явища зовнішнього світу: малюнки, скульптури, кольори, рухи людського тіла, звуки, в тому числі й звуки, які створюються мовним апаратом людини [8].

Наші голосові органи виробляють *mutatis mutandis* ті ж символічні рухи, що і наші руки, кисті рук і т.п. Ми збільшуємо ступінь відкритості рота, щоб показати великі, і зменшуємо її, щоб показати малі розміри чогонебудь; вказуючи на довжину, ми витягуємо губи вперед і т.д. Ми збільшуємо отвір рота, коли вимовляємо *vast* – “обширний”, *large* – “широкий”, *grand* – “великий” і т.п. І навпаки, уявлення про малі розміри виражається, як відмітив О.Єсперсен, у багатьох мовах словами, які містять голосний [i], найзакритіший із всіх (разом з [y]) [9].

Однак, із самого початку гіпотеза про існування звуко символізму зіткнулася із серйозними теоретичними труднощами. Заперечення існування звуко символізму зводяться взагалі до таких аргументів: якби між певними звуками та певними поняттями існував мимовільний зв’язок, то не було б можливим й існування різних назв одного й того ж самого предмета чи явища в різних мовах, ні, тим більше, зміна звукової оболонки слова у процесі історичного розвитку мови. Наприклад, “великий” в латинській *magnus*, в грецькій – *megas*, в готській – *mikils*. Таким чином, наявність того чи іншого голосного в корені слова обумовлена дією фонетичних та морфологічних законів даної мови, а не дією звуко символізму.

Подолати подібного роду теоретичні труднощі можна було, виконавши два головних завдання: 1) переконливо довести існування звуко символізму; 2) задовільно пояснити можливість співіснування звуко символізму та мінливості найменувань одного й того ж предмета в синхронії та діахронії. У виконанні цих завдань спостерігається своєрідний поділ праці між сучасною європейською та американською лінгвістикою. У Європі відбір та аналіз фактичного матеріалу проводився типовими для європейської лінгвістики методами, без застосування необхідного у цьому випадку математичного апарату чи інших яких-небудь суворих критеріїв. Вирішити завдання №1 такими засобами виявилось неможливим. Проте європейська наука помітно просунулась у вирішенні завдання №2, тобто в пошуках теоретичних основ функціонування звуко символізму (див. роботи Г.Вернера, А.Зіберера, М.Вандрушки, Г.Кронассера, С.Ульмана та ін.).

В Америці вивчення звуко символізму проходило діаметрально протилежним шляхом. Головна увага була приділена тут експериментальному дослідженню звуко символізму і відповідно до цього розробці та вдосконаленню методики експериментів. Перше експериментальне дослідження звуко символізму в Америці було проведене в 1929 році відомим лінгвістом Е.Сепіром [10:225-239]. Англійським піддослідним були запропоновані беззмстовні склади типу *mil* та *mal*, яким довільно приписувались значення, наприклад, “стіл”. Піддослідні повинні були вирішити, на позначення якого розміру можна використати дані сполучення. Виявилось, що /i/ більше підходить для позначення малого розміру, а /a/ - великого. Це дослідження було продовжено С.Ньюменом [11]. Використовувалась аналогічна методика зіставлення різноманітних голосних та приголосних фонем. Крім цього, прагнути довести, що оцінка звуків мови не пов’язана з мовним “тренінгом” (“мовною звичкою”), С.Ньюмен дослідив великий список англійських слів зі значенням “великий” та “маленький”, на основі чого дійшов таких висновків:

1) голосні англійської мови за шкалою “маленький-великий” розміщуються в такому порядку: i, e, ε, Θ, φ; приголосні: t, d, p, b, k, g. Таким чином, глухі оцінюються як менші в порівнянні зі дзвінками, передні – як менші в порівнянні із задніми;

2) оцінка звуків піддослідними пов’язана з фізичними (акустико-артикуляційними) характеристиками цих звуків.

Наступні експериментальні роботи з вивченням звуко символізму в США та Канаді були присвячені, головним чином, розробці та вдосконаленню методики дослідження звуко символізму (С.Цуру, Г.Альпорт, Р.Браун, А.Блек, А.Горовіц та ін.). До розробки теоретичних аспектів американські вчені взяли порівняно недавно – в 50-х – 60-х роках (Р.Браун, Дж.Тейлор, Дж.Вайс).

У Росії дослідження звуко символізму з самого початку вирізнялись широким, комплексним підходом до матеріалу на основі суворого наукового відбору та аналізу фактів, за участю представників різних наук та спеціалістів різних профільів. У вивченні звуко символізму в Росії можна виділити три головних напрямки:

1) накопичується та досліджується обширний лінгвістичний матеріал, особливо в галузі давніх та сучасних східних та африканських мов (С.Д.Поліванов, В.І.Абаєв, А.Н.Журицький);

2) психолінгвістичні експерименти (С.В.Орлова, В.В.Левицький, І.Н.Горелов, А.П.Журавльов, А.С.Штерн);

3) вивчається вияв дії звуко символізму в різних сферах вербальної дії людини (наприклад, у художньому мовленні), на різних рівнях мови (фонетичному, лексичному, морфологічному), здійснюються постійні спроби теоретичного осмислення всього, що є в розпорядженні сучасної лінгвістики та психології матеріалу (Д.М.Шмельов, М.В.Панов, А.А.Леонтьєв).

Накопичений сучасною наукою матеріал сьогодні вже ні в кого не викликає серйозних сумнівів щодо існування певних звуко-символічних “правил”, релевантних для окремих мов. До цих пір, однак, існують розбіжності з трьох основних питань:

- 1) характер звуко-символізму (національний чи універсальний?);
- 2) природа звуко-символізму (що лежить в його основі?);
- 3) методика експериментального вивчення звуко-символізму.

Необхідно зауважити, що змістовність звукової форми слова не слід плутати з його лексичним значенням. Це – “різні аспекти, й в будь-якому випадку зіставлень можна виявити їхню гармонію, але не тотожність, не збіг” [12:344-356]. Семантика слова не може бути описана у повному обсязі лише шляхом переліку ознак. Що стосується символічного значення звука, то його достатньо загальний характер припускає досить повний опис шляхом задавання набору ознак, якими буде охарактеризоване саме ество символічного фонетичного значення.

1. Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию.- М.: Прогресс, 1977.- С.31-273.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика.- М.: Прогресс, 1974.- 447с.
3. Платон. Сочинения в 3-х томах.- М.: Ин-т философии. Мысль, 1968, т.І.- 623с.
4. Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык.- М.: Изд-во АН СССР, 1957.- С.27.
5. Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках?.- М.: Наука, 1965.
6. Malmberg В. Nowe drogi w uzykoznawstwie.- Warsawa, 1969.
7. Кедров К. «Звездная азбука» Велимира Хлебникова // Литературная учеба.- 1982.- №3.- С.80.
8. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М.: Изд.лит.на иностр.яз., 1955.- 416с.
9. Левицкий В.В. Семантика и фонетика.- Черновцы: Изд-во Черновицкого ун-та, 1973.- 103с.
10. Sapir E. A Study in Phonetic Symbolism // J.Exp.Psychol.- 1929.- No 12.- p.225-239.
11. Newman S.S. Further Experiments in Phonetic Symbolism // Amer.J.Psychol.- 1933.- Vol.45.
12. Taylor I.K., Taylor M.M. Phonetic Symbolism in Four Unrelated Languages // Canadian Journal of Psychology.- 1962.- Vol.16.- p.344-356.

Матеріал надійшов 24.12.99.

Курінна Н.П. З історії експериментального вивчення звуко-символізму.

Йдеться про новий напрямок у лінгвістиці – вивчення фонетичної значущості елементів мови, існування якої експериментально доведено рядом досліджень останніх десятиліть.

Kurinna N.P. From the History of Sound Symbolism Experimental Study.

The article is about a new direction in Linguistics – studies of phonetic meaningfulness of speech sounds, the existence of which was proved by investigations carried out in the latest decades.